

nează, ca loc al desfășurării, pentru Atena; M. Papathomopoulos (cf. *L'Année philol.* XXXVI, 1965, p. 146) a propus o ordine diferită a fragmentelor, în baza examinării critice a citorva pasaje; C. Corbato (cf. *L'Année Philol.*, XXXVII, 1966, p. 165). atribuie frg. III prologului, pronunțat de un personaj protetic; G. Ricciardelli (ibid.), a propus de partea de *rhesis* a Sicyonianului, imitată după *Orestes* 866–956, observă că narațiunea lui Menandru este în spiritul lui Euripide. În fine, J. H. Quincey (*The End of Menander's Sicyonian*, Phoenix, XX, 2, 1966, p. 116–119) propune o atrăgătoare încercare de reconstrucție a ultimelor 13 versuri ale comediei (virtual completate de același în 1964), scrise în trimetri iambici și mutilate la sfârșit, din care nu ni s-au păstrat decît primele 4 picioare, cu justificare minuțioasă la fiecare reconstrucție propusă. Versurile astfel restaurate sînt urmate de o traducere și o discuție asupra rolului asinului în piesă, în legătură cu participarea la *πανάγυρις*. Serbarea fiind plasată la Eleusis, se propune identificarea ei cu sărbătoarea Demetrei și a Persephonei, întreg pasajul „funcționînd ca un soi de punte între drama propriu-zisă, acum încheiată, și *κῶμος*-ul formal”.

Dar toate acestea nu știrbesc cu nimic meritul în sine al textului lui Kassel. Să nu uităm că ediția sa, de o valoare indiscutabilă, a putut servi drept ediție standard din 1965 și pînă în prezent. Fruct al unui efort colectiv considerabil, ea prezintă serioase garanții de soliditate și onestitate, de atîtea ori exemplară, dar nu poate fi numită încă o ediție definitivă. Nu ne indoim că o ediție revizuită va profita de progresul studiilor asupra comediei *Sicyonius*, dîndu-le la rîndu-i un impuls fecund.

Constant Georgescu

CN. NAEVII *Belli Punici quae supersunt* edidit, fragmentorum ordinem constituit, apparatus critico atque commentariolo metrico instruxit Władysław Strzelecki. Leipzig, Teubner, 1964, XXXIX + 40 p. (Bibliotheca Teubneriana).

Cu acest volum, datorat regretatului latinist de la Cracovia, pentru care opera lui Naevius fusese de mai multă vreme un obiect de preocupare¹, venerabila colecție de la Leipzig inaugurează un nou tip de ediții, acelea al unei singure opere păstrate fragmentar (întreg volumul cuprinde 67 de fragmente, dintre care cele mai lungi nu depășesc trei versuri), foarte răsplîdit în ultimul timp², concomitent cu interesul sporit manifestat de filologi pentru „literatura latină necunoscută”. Dacă într-un studiu special sau în cadrul unui amplu comentariu (cum e monumentalul *Nevio epico* al lui M. Barchiesi, Padova, 1962), un asemenea tip de ediție își găsește deplina justificare, includerea în Bibliotheca Teubneriana, destinată să pună la dispoziția publicului în volume ușor maniabile întreaga literatură greacă și latină (se știe că Teubneriana, din toate colecțiile similare, cea mai apropiată de acest ideal) provoacă unele nedumeriri. Într-adevăr, pentru Naevius cititorul trebuia, pînă de curînd, să consulte trei culegeri: pentru tragedii și pentru comedii cele două tomuri ale lui O. Ribbeck, pentru *Războiul punic* și pentru fragmentele diverse volumul *Fragmenta poetarum Latinorum epicorum et lyricorum* al lui W. Morel. În această situație, o ediție completă a fragmentelor lui Naevius ar fi fost binevenită. Dar volumul pe care-l prezentăm aici nu înlocuiește nici măcar ediția lui Morel, la care cititorul e nevoit să recurgă pentru fragmentele izolate; așadar, Naevius se

¹ *De Naeuiano Belli Punici carmine quaestiones selectae*, Cracovia, 1935.

² Numai *Războiul punic* al lui Naevius a beneficiat recent de nu mai puțin de patru ediții separate (Scevola Mariotti, 1955, Wł. Strzelecki, 1959, M. Barchiesi, 1962, A. Mazzarino, 1966).

va găsi pe viitor în patru volume ale colecției, ceea ce, sub aspectul comodității cel puțin, nu e un avantaj. Desigur, acest lucru nu poate fi reproșat ilustrului filolog polonez, care n-a făcut decît să răspundă unei invitații³.

Discutarea volumului va avea în vedere în primul rînd două probleme: orînduirea fragmentelor și stabilirea textului.

Problema orînduirii fragmentelor în cadrul fiecărei cărți (unele surse antice nu citează cartea din care extrag exemplul, fără a mai vorbi de incertitudinile tradiției manuscrise) este una din cele mai dificile, deoarece presupune, pe de o parte, cunoașterea precisă a planului epopeii și a conținutului fiecărei cărți, iar, pe de altă parte, deducerea din fragmente foarte mărunte a evenimentelor istorice la care acestea se pot referi. O privire asupra tabelelor de concordanțe este semnificativă în această privință. Iată corespondențele primelor cinci fragmente ale cărții I din ediția Strzelecki:

Morel :	1, 31, 32, 19, 4
Marmorale :	1, 3, 4, 7, 8
Mariotti :	51, 33, 1, 12, 2 ⁴

În afară de primul vers, care ocupă același loc în încă două ediții, ordinea fragmentelor diferă total, după cum se poate observa, de la un editor la altul.

Wl. Strzelecki justifică în paginile XX—XXXII ale prefeței poziția pe care o adoptă cu privire la înșirarea fragmentelor, trimițînd însă pentru detaliile argumentării la lucrările sale anterioare. Elementul principal al discuției îl constituie conținutul cărții a III-a; dacă pentru majoritatea filologilor⁵, Naevius a urmat ordinea cronologică, consacraînd primele două cărți trecutului legendar al Romei și cartea a III-a începutului războiului, pentru Wl. Strzelecki cartea I ar cuprinde, la începutul ei, nararea faptelor istorice, iar apoi am asista la o întrerupere a narațiunii și la o evocare a rătăcirilor lui Aeneas și a originii Romei și a Cartaginei, reluarea acțiunii istorice producîndu-se în cartea a IV-a. În favoarea acestei ipoteze seducătoare dar îndrăznețe (și care atribuie poemului lui Naevius tehnica epică folosită în *Odissea*), s-ar putea aduce cîteva argumente⁶: fragmentul 25 (3 Morel) se referă în mod expres la Anchises și e atribuit de Priscian cărții a III-a; dacă se acceptă ideea ordinii cronologice stricte, indicația lui Priscian trebuie socotită eronată (ceea ce face Morel). Pe de altă parte, fr. 3 (32 Morel), referitor la consulul M. Valerius, e atribuit de Charisius cărții I, atribuire corectată în III de Morel (după Vahlen). Fixarea locului fiecărui fragment în parte pune adesea probleme și mai complexe (identificarea unor evenimente sau personaje, locul unui episod în planul de ansamblu sau de detaliu — descrierea scutului, fr. 4, dacă povestirea lui Aeneas s-a desfășurat în fața Didonei sau, la bătrînețea lui Aeneas, în fața gazdelor sale italice etc. —) asupra cărora nu putem insista. Fragmentul 58 nu figurează în nici o ediție precedentă a *Războiului punic*, fiind considerat în general ca provenind dintr-o tragedie; fr. 59 este atribuit de Morel lui Livius Andronicus, ceilalți editori îl atribuie însă lui Naevius. Fr. 66, atribuit de manuscrisele lui Festus (128, 23 Lindsay) lui Ennius și restituit de Morel (după C. O. Müller) lui Naevius, e refuzat acestuia de Strzelecki.

³ „Anno MCMLIX Naeviani *Belli Punici carminis* reliquias edidi [este vorba de ediția apărută la Wrocław în 1959]. Rogante Ioanne Irmischer Bibliothecae Teubnerianae redactore honestissimo, ut editionem in brevius contractam Teubnerianae serici adiungerem, ... ad rem accedendum putavi” (p. VII).

⁴ N-avem posibilitatea să adăugăm aici ordinea fragmentelor din ediția Barchiesi; de altfel, din toate edițiile amintite, nu ne-a stat la dispoziție decît cea a lui Morel, fapt care impune o limitare a discuțiilor noastre.

⁵ Cf. E. Fraenkel, RE, Suppl. VI, 628, 52—631.

⁶ Lucrările, amintite mai sus, ale lui Strzelecki nefiîndu-ne accesibile, sintem nevoiți să îmbinăm indicațiile sumare ale autorului cu presupunerile noastre.

În ce privește editarea propriu-zisă a fragmentelor, e de remarcat prudența cu care pro⁷cedează Strzelecki; nu numai că nu aduce nici o coniectură personală (cu excepția unei propuneri de completare a unor texte mutilate ale lui Festus; vezi fr. 53, 55, 62), dar nici nu manifestă, ca Sc. Mariotti, o preocupare deosebită de a reveni la lecțiunea manuscriselor. În ansamblu, datorită echilibrului pe care-l menține între tradiția manuscrisă și coniecturi/e filologilor, textul nu diferă de cel al lui Morel, cu următoarele excepții, dintre care unele pur ortografice:

fr. 10: *pietatei* Vahlen: *pietati* Morel și o parte a mss., *pietate* cîteva mss.;

fr. 22: *pulcraque* <*uasa*>, completare a lui Reichardt; Strzelecki scrie, pe bună dreptate, peste tot (și fr. 25,54) *pulcra* față de *pulchra* a lui Morel; manuscrisele prezintă ambele forme;

fr. 34: *aduenit* Lindsay: *aduenit* Morel după Merula, *adueniel* mss.; coniectura lui Lindsay este fără îndoială ingenioasă, oferă o schemă metrică pentru care se pot găsi analogii în alte versuri saturniene, dar prezintă dificultatea alăturării unui perfect (singura interpretare posibilă, credem, a diftongului) cu un prezent (*auspicat*);

fr. 35: după Strzelecki versul este incomplet la sfîrșitul lui, în timp ce după Morel la început;

fr. 37: *contemtim* cu o parte a mss.; *contemptim* Morel, *contentim* cîteva mss.;

fr. 47: *gentis* (acuzativ), cu manuscrisul lui Festus: *gentes* Morel cu mss. tratatului *De dubiis nominibus* (V, 591, 12 Keil).

fr. 60: Morel renunță la distribuirea cuvintelor în două versuri.

În ceea ce privește tehnica editării, e de semnalat că perifrazele din gramatici sînt date în text (cu un context cît mai limitat), iar în notă (prima parte a aparatului, conținînd indicarea surselor fragmentului) e reprodus un context mai larg. Un al treilea aparat (cel de al doilea fiind rezervat notelor critice) are ca obiect (și în aceasta constă o inovație importantă a ediției) un comentariu metric deosebit de amănunțit: autorul este partizanul principiiului cantitativ în construirea versului saturnian.

În discuția de mai sus asupra ordinii fragmentelor, am invocat a doua parte a prefeței, consacrată acestei probleme. Prima parte (p. VIII— X) tratează despre supraviețuirea lui Naevius în antichitate, ceea ce comportă consecințe privind textul însuși (valoarea mărturiilor scriitorilor antici care-l citează), dar dezbate chestiuni nu mai puțin importante de istorie literară. După Strzelecki, circulația lui Naevius în rîndul cititorilor a fost încă destul de intensă în epoca lui August, dovada constituind-o, pe de o parte, faptul că, alături de episoade secundare, întreaga narațiune a evenimentelor din jurul lui Aeneas și al Didonei ar fi preluată de Vergiliu din Naevius, iar, pe de alta, că în *De uerborum significato* al lui Verrius Flaccus *Bellum Punicum* este copios excerptat. Trebuie să remarcăm numai că pentru a se afla printre sursele unui poet erudit și pentru a pătrunde în fișierul unui gramatic nu era neapărat necesară circulația în publicul larg⁷.

Secolul I al erei noastre ar fi dus la încetarea completă a copierii și lecturii operelor lui Naevius, citatele ulterioare provenind din lucrările gramaticului Probus sau din alte surse indirecte. Editorul discută apoi în detaliu proveniența fragmentelor, încercînd să identifice, în măsura posibilului, urmele ediției lui C. Octavius Lampadio (sec. II î.e.n.), căruia i se datorează împărțirea în cele șapte cărți.

Volumul se încheie cu tabele de concordanță (cu edițiile Morel, Marmorale și Mariotti, nu însă cu Barchiesi, care e menționat numai în bibliografie⁸) și cu un *index uerborum* a cărui utilitate nu mai trebuie demonstrată.

⁷ Cf. și K. Büchner, *P. Vergilius Maro, der Dichter der Römer* (extr. din RE), Stuttgart, 1962, col. 425, 429.

⁸ Prefața poartă data 1961, iar ediția Barchiesi a apărut în 1962.

În fața valorii deosebite a acestei lucrări, devine și mai acut regretul cititorului că nu va putea dispune niciodată de fragmentele scenice ale lui Naevius în interpretarea filologului profund și ingenios, care a fost Wl. Strzelecki.

I. Fischer

M. TVLLI CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia*. Fasc. 8. *Oratio pro Sex. Roscio Amerino*. Post Alfredum Klotz recognouit Helmut Kasten. Leipzig, Teubner, 1968, XIV + 62 p. (Bibliotheca Teubneriana).

Așa cum rezultă din subtitlul volumului, H. Kasten¹ oferă, în fascicula de față, o nouă versiune a textului ciceronian, avînd ca punct de plecare ediția lui A. Klotz (Leipzig, 1949, la rîndul ei reluarea ediției din 1923, datorate aceluiași autor). Noul editor a procedat la recolaționarea manuscriselor, la organizarea, după un sistem oarecum diferit, a aparatului critic, aducînd în același timp unele modificări textului, în cele mai multe cazuri în sensul revenirii la tradiția manuscrisă.

Istoricul transiterii manuscriselor, descrierea detaliată a relațiilor dintre ele, precum și principiile care au prezidat la constituirea textului sînt expuse succint în cele trei pagini ale prefeței (p. V—VII). Textul se bazează în esență pe manuscrisul *Cluniacensis 496*, dispărut în timpul Renașterii, reprezentat prin două copii: una completă, *Parisinus 14749 (V)* și excerptele lui Bartholomaeus de Monte Politiano, *Laurentianus LIV 5 (B)*. La acestea se adaugă grupul manuscriselor italiice, în cadrul cărora Kasten distinge două familii: $\Lambda\Phi$ și $\sigma\chi\psi$. Numărul destul de important al diferențelor dintre lecțiunile lui V pe de o parte și ale manuscriselor italiice pe de alta (notate cu sigla colectivă ω) l-a determinat pe Kasten să emită ipoteza existenței, la originea acestora din urmă, a unei copii intermediare, provenite direct din *Cluniacensis* (și de asemenea pierdută). În afara reprezentanților acestuia, textul beneficiază, pentru primele pagini, de mărturia palimpsestului Vaticanus (*P*), a numeroase citate din gramatici sau retori, și de textul scoliastului „Gronovianus”. Acordarea unei importanțe sporite manuscriselor italiice, a căror valoare nu fusese suficient pusă în evidență de predecesori (A. Klotz le înglobase într-o unică siglă colectivă) și clasificarea lor atentă are consecințe pozitive în redactarea aparatului și chiar în stabilirea textului.

Aparatul critic nu este consecvent pozitiv sau negativ. Preferințele autorului par să se îndrepte către formula aparatului negativ, cel pozitiv fiind de obicei limitat numai la anumite cazuri, spre a evita eventuale neclarități (cuvinte scurte, variante de topică, lecțiuni foarte diverse etc.). Acest sistem comportă însă evidente riscuri, impunînd unele artificii de redactare (folosirea ghilimelelor, a prepozițiilor *pro*, *post*, *ante* etc.), de natură să permită strecurarea unor erori tipografice; astfel, par. 10, p. 5, 5, cilim în aparat *perferri* (*pro opprimi*) V, în care *pro* nu se distinge tipografic de cuvintele din textul manuscriselor, provocînd în felul acesta nedumerirea cititorului. În citarea conjecturilor, Kasten procedează la o selecție a celor oferite de A. Klotz, renunțînd la cele pe care le consideră neinteresante („commemorative indigna”, p. 25), introducînd în schimb unele emendări propuse de savanți contemporani (Sydow, Siegfried Müller, Büchner). Ni se pare însă dezavantajos sistemul adoptat de editor de a nu însoți numele autorului unei emendări de trimiterea la publicația unde cititorul ar putea găsi eventuala argumentare. Dacă pentru lucrările citate în bibliografie (p. IX—X)

¹ H. Kasten elaborase pentru Bibliotheca Teubneriana și edițiile altor trei discursuri ciceroniene: *Pro Murena* (1961), *Pro Archia*, *Pro Sulla* (ambele într-un volum, 1966).